

Karl XILs Rysslandsfälttåg skildrat av den slovakiske biskopen Daniel Krman

L'UBOMÍR ĎUROVIČ

0.1 KARL XILS FÄLTTÅG - rättare sagt dess ödesdigra etapp från Mogilev (i dag *Mohyl'ou*) till Bender — blev skildrat av ett ögonvittne, Daniel Krman, luthersk biskop i dåtidens Övre Ungern (*Hungaria Superior*, nu ungefär norra och Östra Slovakien).

Hur kunde en slovakisk biskop från det historiska Ungern hamna i den svenske konungens huvudkvarter vid Mogilev i den dåtida polsk-litauiska staten, bli inlemmad i arméns nästan årslånga kampanj, bevittna dess nederlag vid Poltava, reträtten till Perevolotjnaja, kapitulationen och flykten över Dnepr, komma tillsammans med de räddade resterna av armén till det då turkiska Bender, personligen där ta avsked av konungen och med en förtrupp återvända till hemlandet Ungern? Allt detta skildras i Krmans latinska reseskildring, nedskriven, enligt hans fortlöpande noteringar, omedelbart efter hemkomsten hösten 1709. Men den publicerades först år 1894 i Budapest, efter en ofullständig kopia i Hovbiblioteket i Wien, som *Historia Abkgationis Dni. Superinten. Danielis Krmann, et Dni. Samuelis Pohorszky ad regem Svenae Carolum XII., ex manuscripto praefati Dni. Superint. Transcripta*, och gavs ut i dokumentsamlingen *Monumenta Hungariae historica. Scriptores XXXIII*, s. 451 ff. Ett halvsekel senare, när originalmanuskriptet hittades i lutherska kollegiets i Presov arkiv, publicerades hela verket av G. Viktory och J. Minárik med slovakisk översättning och utförlig kommentar (bl a rätt upplösning

och stavning av svenska och östslaviska namn och ord) under titeln: *Daniel Krman ml., Itinerarium (Cestovný denník z rokov 1708-1709)* i Slovakiska vetenskapsakademins publikationer av äldre slovakisk litteratur, bd. 8, Bratislava 1969, 975 ss.

I Sverige har denna skildring, dess Budapestutgåva, uppmärksammats bara marginellt. Som historisk källa användes den (Itin., 816 ff.) av Carl Hallendorf (1902), Ernst Carlsson (1910), senare av Einar Carlsson (1940) och senast av Sven Olsson i hans biografi över Olof Hermelin (1953). Utgåvan av den fullständiga texten 1969 syns inte ha uppmärksammats överhuvudtaget, den citeras inte i den nyare litteraturen (t ex Englund 1998, From 2007). Namnet Krman är för mina kollegor vid Lunds universitet fullständigt obekant. Krmans reseskildring utnyttjas emellertid ganska rikligt i Peter Froms bok (From 2007): denne citerar även hela avsnitt därifrån (From 2007, s. 292, 304). Men han känner inte till någon av de två utgåvorna och anför att manuskriptet "i dag förvaras i österrikiska nationalbiblioteket" (From 2007, s. 238).

1.1 Under 1600-talet utkämpades den avgörande striden mellan reformationen och motreformationen. Den Westfaliska freden avslutade det trettioåriga kriget med oavgjort — var och en fick behålla sitt, och så kunde kampen fortsätta i Centraleuropa, i det Habs-burgska väldet. I det multietniska Ungerska konungariket som sedan nederlaget vid Mohács 1526 ingick i detta välde, utbröt under detta 1600-tal fyra stora uppror mot den habsburgske kejsaren: deras syfte var försvar mot Wiens centralisering, vilket även innefattade protestanternas kamp för religionsfrihet. Det fjärde av dem, den transsylvanske fursten Franciscus Rákóczi II:s uppror, etablerade full religionsfrihet i Ungerns östra delar under 1700-talets första decennium. Då kunde den decimerade lutherska kyrkan åter samla sig och försöka bygga upp sina positioner.

1.2 När det stora Nordiska kriget bröt ut och den svenska armén efter freden i Altranstädt stod i Polen, i omedelbar närhet till Ungerns norra gräns, besökte en ungersk luthersk delegation konungen Karl XII i Rawicz och fick från honom fyra årliga stipendier till det svenska universitetet i Greifswald för studerande vid lutherska kollegiet i Presov (lat. *Eperjesinum*, ung. *Eperjes*).

Därefter samlades ett kyrkomöte i Ružomberok som bl a beslutade att bygga ut Presov-kollegiet till universitet som motvikt mot det jesuitiska universitetet i Trnava (lat. *Tyrnavium*, ung. *Nagyszombat*). Initiativtagare var superintendenten (biskopen) Daniel Krman, en i Wittenberg utbildad teolog, filolog och matematiker (bl a författare till en viktig grammatik *Rudimenta grammaticae slamco-bohemicae*). Och denne utsågs även till ledare av en delegation som åter skulle uppvakta den svenske konungen och be honom om stöd och pengar. Svenskarna stod då i centrala Polen, bara några dagars resa från Krmans stad Žilina (lat. *Solna*, ung. *Zsolnd*).

Men beslutet om delegationens sammansättning (den krympte så småningom till två man, Krman själv och lågadelsmannen Samuel Pohorsky) samt politiska komplikationer med resehandlingar tog oväntat lång tid. När de två således gav sig i väg i maj 1708, var den svenska armén redan på väg österut, mot Ryssland. Delegationen kom via floden Wisła till Gdańsk och måste därifrån vända öster-och söderut. När de den 16 augusti hunnit upp den svenska armén, stod den vid staden Mogilev, som Krman på ungefärlig ruten-ska/ukrainska skriver *Mohilovia*.

1.3 Såsom representanter för en utländsk luthersk kyrka blev Krmans delegation mycket välvilligt mottagen och fick ganska snart företräde hos konungen. Där fick Krman i ett längre latinskt tal framlägga sitt ärende. Resultatet blev en utfästelse från konung Karl att i mån av krigets utgång fortsätta att stödja de för sin tro förföljda, såsom "*Maiores sui, Serenissimi Reges Sueciae*" alltid har gjort.

Eftersom fältkansliets arkiv inte är bevarat (jmf 3.2; Itin. s.479), saknas — som Riksarkivet meddelat mig — "riksregistratur i utrikes-ärenden för åren 1708 och 1709". Krmans uppgifter kan således inte bekräftas från den svenska sidan och vi måste ta hans uppgifter som de är. De stämmer dock mycket väl överens med andra kända memoarer.

Under dessa händelser knöt Krman närmare kontakt, kanske en sorts vänskap, med Olof Hermelin, konungens "chefsideoolog", kansliets sekreterare, f d professor vid Dorpats (dagens Tartu) universitet. I *Itinerañums* originalmanuskript finns Hermelins egen-händiga brev bifogat, där han beklagar att det inte gick att för Krman och Pohorsky ordna en säker återresa. De fick alltså fortsätta

tillsammans med svenskarna. Deras vagn fick plats bland de kungliga vagnarna (Itin. s. 376) i den strängt reglerade marschordningen och de tilldelades kvarter av arméns kvartermästare.

1.4 Krman, en icke-militär, skildrar under resan genom dagens Litauen, Vitryssland och Västra Ukraina i början inte så mycket skärmytslingarna mellan den svenska och den ryska armén: honom intresserar mera befolkningens sätt att leva, städer, språket, naturen... Han uppsöker ortodoxa präster, polemiserar ibland med dem, ibland förvånas han över hur teologiskt obildade de flesta är. (Itin. s. 419). Han har lärt sig att läsa och även skriva på ryska: i *Itinerariums* originalmanuskript finns Mazepas följbrev på rutenska (äldre dialektal ukrainska) minutiöst avskrivet med mycket kvalificerad "fonetisk" transkription. Det är ganska imponerande, hur Krman med rysk skrift återger kyrkslaviska böner och bibeltexter, samt noggrant, med rätt accent, även deras rutenska uttal. Krman härleder rysk-kyrkslaviska termer och personnamn till deras grekiska original, beskriver utförligt ryska mynt och inskrifter på dem, och tolkar rätt även bokstävernans talvärde (Itin. s. 413).

Vid ett tillfälle köpte Krman ryska ortodoxa böcker för 7 rhentaler och tillbringade "dagar och nätter" med att läsa dem. Under den dramatiska flykten över Dnepr räddade han för övrigt bara sin kappa och en korg med två limpor bröd, linne och sina ryska böcker (Itin. s. 494).

2.1 Den stora förändringen, strax efter Krmans ankomst till det svenska fältlägret, var att konungen beslutade att i stället för att gå mot Smolensk och Moskva vända söderut, mot det kosackiska Hetmanatet (här kallat "Cosackia"), där den svenska armén skulle förstärkas med hetman Mazepas tvåhundra tusen kosacker samt kunna vila sig i detta bördiga land. (Itin. s. 389). Krman omnämner att detta beslut berodde på ryssarnas "brända landets taktik" - på bristen på mat och allas utmattning redan sommaren 1708. Och att det var greve Pipers mening att följa Mazepas inbjudan, till skillnad från överbefälhavaren greve Rehnsköld som ville fortsätta kampanjen mot Smolensk. Krman tar dock aldrig senare upp detta ödesdigra beslut, aldrig senare kommer något "Hur skulle det ha gått, om...".

Hetman Mazepa beskrivs utförligt, både hans personliga historia och hans position hos kosackerna. Men, även om han nu är Karls viktigaste bundsförvant, är Krmans inställning till Mazepa helt neutral — ingen uppskattning, men inte heller någon nervärdering. Att större delen av hans armé (Itin. s. 427) vägrade att följa hans övergång från tsaren till svenskarna, kommenteras inte. Desto större förakt känner Krman för hans kosacker, "zaporogerna". De är som vilket avskum som helst, förbrytare och mördare, sämre än vilda djur (Itin. s.505).

2.2 Krmans beundran för den svenske konungen är förbehållslös. Hans Majestät är gränslöst modig, rider ut mot fienden med bara några drabanter med sig, visar ingen smärta när fältskärer tar ut en rysk kula ur hans fot. Han tycker inte om ceremonier, äter snabbt utan att tala därvid — så även under en högtidlig middag med Mazepa — dricker varken vin, brännvin eller öl, bara vatten. Han klär sig enkelt och hovet följer hans exempel. Han visar ut alla kvinnor ur lägret — "... *nullas feminas in iis [dvs in castris] pati volens*" (Itin. s. 339). — En skynt av besvikelse syns ligga bakom Krmans ord, när han får höra rykten att Karl sörjer sin systems död mera än sin armés katastrof vid Poltava.

På liknande sätt beskriver och uppskattar Krman organisationen och ordningen i den svenska hären. Namnen på alla regementena räknas upp och deras namn återges antingen fonetiskt (*Smolans-Cavallerie* är *Smålands Kavalleri*), eller med tysk ordstavning (*West-maleimische-Cavalleri* — *Wästmanlands Kavalleri*). Varje vagn har sin bestämda plats i marschordningen och bär Karl XII:s monogram samt en beskrivning, såsom "KÖKS W., APOTHECK W., MÜHL W., BAGASW." etc.

Krmans position inom lägrets sällskapshierarki är inte entydig. I princip måste den utländska delegationen försörja sig själv — och det kom verkligen svältperioder, när de var glada om de lyckades skaffa ett par sura äpplen eller lite blåbär (!). Ibland gick det bra att köpa mat och dryck, ibland hittade man mat i hus, från vilka invånarna just flytt; mat från "kronan" kunde man inte räkna med att få. Biskopen Krman umgicks emellertid ofta med olika personer från arméns hierarki, blev bjuden på måltider och ibland beskriver han även bordsvanor, t ex hur man skålar vid bordet: första skålen gäller

alltid värden — innan dess får man inte prata, sista skålen med ett större glas gäller konungen. Under måltiden får man någon gång skåla "för nürnbergarnas väl" ("in *salutem Norimbergensium*" - Itin. s. 394-j, vilket betyder att man skålar för den frånvarande hustruns väl. Brännvin är för biskopen inte något syndigt: tvärtom, det är ofta räddningen mot sjukdom och kyla.

3.1 Året 1708 började vintern mycket illavarslande. Redan den 20 oktober var det bitande frost. De sista novemberdagarna, under snabb marsch mot Romny, såg Krman på vägen ihjälfrusna svenska soldater som fallit av utmattning och inte fått någon hjälp.

Med dåliga förningar skaffade sig Krmans sällskap fårskinn i Romny och fodrade själva sina kläder, skor, handskar med dem, vilket sannolikt senare räddade deras liv. Omkring nyåret 1709 blev kylan outhärdlig, det blåste "barbariskt" från stäppen, så att ryttare frös ihjäl på hästryggen, de som somnade i vagnarna efter att ha värmt sig med brännvin frös ihjäl där — när man läser denna 1700-talets skildring kan man inte undvika att tänka på 1800-talets fransmän och 1900-talets tyskar i samma "general Vinters" dödliga grepp. När hären sedan slog sig ner i staden Hadjac blev det dags för fältskärerna att "skära av det frusna köttet" och amputera — allt i samma rum där soldater och Krmans sällskap trängdes tillsammans med husets familj.

3.2 Våren 1709 fram till själva Poltavaslaget skildras i *Itinerarium* med en förning av katastrofen. Skärmytslingarna med ryssarna och deras följe, kaknuckerna, är inte längre lekfulla segrar, soldaterna återhämtar sig med svårighet efter vinterns umbäranden, hela armén dränks av moln av stora svarta flugor som tränger in i all dryck och mat, svärmar av kråkor och kajor skymmer himlen. Några dagar före själva slaget blir konungen träffad av en kula i foten: visserligen visar han ingen smärta, när fältskären skär ut den, men han kan inte gå och måste bäras på bår. Och framför allt — han kan inte leda striden från hästryggen. I så fall hade utgången kunnat bli en annan, antyder Krman.

Krman följde hela slaget till häst ute på slagfältet och beskriver noga dess etapper. Enligt hans bedömning var svenskarna redan nära segern. Men då använde ryssarna från båda flankerna så där

hundra kanoner, konstruerade av en fransk ingenjör Le Maître, laddade inte med vanliga kulor, utan med "många stycken järn" -Krman vet inte, vad detta nya vapen heter och lämnar en tom plats på raden. Efter ett tiotal sådana salvor stupade kärnan av den svenska hären, slaget avgjordes och Karl beordrade reträtt tillbaka till Dnepr. Detta skildras i *Itinerarium* på ett dramatiskt sätt. Överfarten över den breda floden var inte organiserad och då:

kunde man se tusentals vagnar, hundratals karosser och dyrbara landåer lastade med lådor som bröts i stycken, kastades bort eller brändes ner. Man provade alla slags sätt att få sina saker till andra sidan floden ... En transsylvansk kvinna med barnet på bröstet visade tvåtusen riksdaler i en säck och lovade dem till den som för över henne, barnet och hennes man till den motsatta stranden ... Det kungliga kansliet, med undantag av några protokoll, lämnades åt elden. Samma öde drabbade konungens vagnar" (Itin. s. 497).

Krman räknar upp dem som föll i ryssarnas fångenskap, som greve Piper, överbefälhavaren greve Rehnsköld, Krmans välgörare Olof Hermelin etc, omkring tiotusen män stupade eller hamnade i fångenskap. Men ingenting sägs om hur den sårade Karl fördes över. Visserligen omnämner man "lembus regius" — någon sorts kunglig roddbåt, men av en helt annan anledning: dess kommandant lät även en och annan främmande köpman ta sig över och tjänade på detta sätt "*non exiguas sibi ultro datas pecmias*" — en hel del extra pengar.

4.1 Återstoden av den svenska armén och resterna av kosackerna nådde staden Bender, den då turkiska gränsstaden vid floden Dnestr, efter en svår marsch genom de ödsliga stäpperna mellan Dnepr, Bug och Dnestr.

Det kanske märkligaste som Krman berättar om tiden i Bender är innehållet i en predikan som hölls av de kungliga drabanternas präst Eneman i konungens tält. Predikanten ämnade inte tala om nederlagets politiska och militära orsaker. Han tog upp dess — i hans ögon - moraliska orsaker. Det var hårda ord som ljöd i Karls och hela den kvarvarande armétoppens närvaro om arméns omoraliska liv, övermod, underskattning av fienden, tortyr av fångna polacker, överskattning av den egna styrkan på bekostnad av tron på Guds

avgörande roll. Men till dessa moraliska kritikpunkter lade Eneman även två politiska sådana: stödet till Polens strävanden att återerövra Ukraina, samt Sveriges roll i Schlesien, där skyddandet av religionsfriheten urartade — men vi får inte veta på vilket sätt.

De närvarande militärerna blev förlägna, hovpredikantens klander gällde i mångt och mycket deras eget agerande, men konungen berömde prästens dom och uttryckte sin övertygelse att Gud måste bestraffa de begångna synderna, men kommer att ge sina trogna segern.

4.2 Här i Bender fick Krman och Pohorsky äntligen möjlighet att återvända till hemlandet. De fick sälla sig till en förtrupp som under general Meijerfelt officiellt skickades till Ungern, kanske för att förbereda konungens återresa till Sverige.

Till avsked fick Krman åter framträda inför konungen, tackade honom för att han under nästan ett helt år kunnat vara med i det svenska lägret och önskade honom Guds välsignelse.

Natten efteråt, omedelbart före avresan, kom konungens bud och överlämnade en penningpung avsedd för de förföljda lutheranernas skolor.

I general Meijerfelts trupp anlände sedan Krman och Pohorsky hem, till den del av Ungern som fortfarande var i Rákóczis händer. Där slutar *Itinerarium*.

5.1 Med nederlaget vid Poltava upphörde Sveriges roll som stödjare av den religionsfrihet som stipulerats i Westfaliska freden, samt som potentiell sponsor av hotade lutherska skolor i de habs-burgska länderna. Men oavsett detta inkluderade Krmans lutherska kyrka i sin psalmbok *Cithara Sanctorum* Gustav Adolfs psalm "Förtvivla ej du lilla hop", översatt från tyskan, och uppmärksammar — ända in i vår tid — på något sätt den 6 november.

5.2 Kort efter Krmans hemkomst slogs Rákóczi-upproret ner och genom Szathmárfreden 1711 började en ny, hårdare våg av motreformation i Ungern. Prešov-kollegiet behövde inte längre något svenskt ekonomiskt stöd, eftersom det stängdes och överlämnades till jesuiterna. Det förblev i deras händer fram tills orden upplöstes av upplysningskejsaren, Habsburgaren Josef II.

Efter hemkomsten tog den outtröttlige Krman åter upp sitt ämbete. Han medverkade vid en ny utgåva av den tjeckiska Kralice-bibeln. Den trycktes hos pietister i det sachsiska Halle, utom räckhåll för motreformationen och kom ut 1722 med Krmans förord. Kralice-bibeln och dess språk har utgjort en förbindelselänk mellan de tjeckiska protestanterna och Krmans slovakiska protestanter: denna idéförbindelse, en sorts kulturkontinuum, blev sedan grunden för 1900-talets politiska utveckling och för bildandet av en gemensam tjeckisk-slovakisk stat.

Krmans engagemang till försvar för religionsfriheten stod honom dyrt. År 1729 blev han dömd till livstids fängelse för kränkning av den katolska kyrkan, och avled i fängelset år 1740 — på borgen i dåtidens *Posonium*, dagens Bratislava.

Referenser

- Carlsson, E., 1910, *Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset*. Del 8: Karl XII: 3, Stockholm.
- Carlsson, E., 1940, *Karl XII och kapitulationen vid Perevolotjna*. (Karolinska förbundets årsbok), Stockholm.
- Englund, P., 1995, *Poltava. Berättelsen om en armés undergång* Stockholm.
- From, P., 2007, *Katastrofen vid Poltava*, (Historiska medier), Lund.
- Hallendorf, C., 1902, *Karl XII och Lewenhaupt år 1708*, Upsala.
- Itin. = Krman, Daniel ml. (1663-1740), *Itinerarium (Cestovny dennik z rokov 1708-1709)*, Jozef Minárik, Gustáv Viktory eds, Vydavatel'stvo Slovenskej akademie vied, Bratislava 1969.
- Minárik, J., Literárne dielo Daniela Krmana ml., [i:] *Itinerarium*, ss. 54—271. Olsson, S., 1953, *Olof Hermelin. En karolinsk kulturpersonlighet och statsman*, Lund.
- Viktory, G., Poznámky o Krmanovej ceste a cestovnom denníku. Kritický komentár. Vecné vysvetlivky, [i:] *Itinerarium*, ss. 775—913.

Summary

Daniel Krman, a Lutheran bishop from former Upper Hungary (now Slovakia) led a church delegation to the Swedish king Charles XII while the latter was conducting a military campaign in Russia. Prevented from returning home, Krman's group travelled alongside the Swedish army until its final defeat at Poltava (1709). Krman's diary, written in Latin and containing a rich account of his personal travel impressions as well as of the military events he was witness to, has recently been edited and provided with extensive commentaries in Slovakia. Since the edition has until now been unknown in Sweden, the paper summarizes some of its information.

